

MATEUSZ GYURKOVICH*

REALIZACJE WIELOFUNKCYJNYCH ZESPOŁÓW KULTURY JAKO UDANE PRZYKŁADY REWITALIZACJI OBSZARÓW ZDEGRADOWANYCH W WYBRANYCH MIASTACH EUROPEJSKICH

IMPLEMENTATIONS OF MULTIPURPOSE CULTURE COMPLEXES AS SUCCESSFUL EXAMPLES OF REVITALIZING DEGRADED AREAS IN SELECTED EUROPEAN CITIES

Streszczenie

Wielofunkcyjne zespoły obiektów kultury powstawały w ciągu ostatniego ćwierćwiecza w wielu miastach europejskich. Przeważnie lokalizowane były w zdegradowanych obszarach śródmiejskich, bądź terenach opuszczonych przez wycofujące się z granic miast przemysł, wojsko czy też potrzebny do ich obsługi transport- przede wszystkim kolejowy. Niejednokrotnie ich realizacja rozpoczynała się od pojedynczego obiektu, który pełnił rolę katalizatora urbanistycznego, przyciągającego kolejne inwestycje o podobnym profilu (Barcelona, Bilbao), czasami były to realizacje całościowych projektów (Wiedeń), niekiedy uzupełnianych po latach o nowe elementy (Paryż). Zespoły te przyczyniły się w znacznym stopniu do rewitalizacji zdegradowanych obszarów i dzielnic, a niekiedy nawet do promocji miast, w których powstały.

Słowa kluczowe: wielofunkcyjny zespół kultury, katalizator urbanistyczny, rewitalizacja

Abstract

Multipurpose complexes of culture objects appeared in numerous European cities within the last twenty-five years. They were usually located in central areas or those abandoned by industry, armed forces or – mostly railway – service transport moving beyond the city borders. The implementation frequently began with a single object which acted as an urban catalyst attracting more and more investments with a similar profile (Barcelona, Bilbao) – sometimes they were implementations of holistic designs (Vienna), complemented with new elements after years (Paris). Those complexes strongly contributed to the revitalization of some degraded areas and districts or even to the promotion of the cities where they had come into existence.

Keywords: multipurpose culture object, urban catalyst, revitalization

* Dr inż. arch. Mateusz Gyurkovich, Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

Wielofunkcyjne zespoły obiektów kultury, powstawały w ciągu ostatniego ćwierćwiecza w wielu miastach europejskich. Przeważnie lokalizowane były w zdegradowanych obszarach śródmiejskich, bądź terenach opuszczonych przez wycofujące się z granic miast przemysł, wojsko, czy też potrzebny do ich obsługi transport – najczęściej kolejowy. Są one zjawiskiem bardzo charakterystycznym dla przełomu XX i XXI wieku, wymuszonym poniekąd zmieniającymi się warunkami ekonomicznymi, ale także zmieniającymi się potrzebami społecznymi, w tym modelami spędzania wolnego czasu. Pojęcie wielofunkcyjnego zespołu kultury wprowadza się w pracy dla określenia zespołów urbanistycznych, w których muzeum (lub galeria), teatr czy filharmonia pozostaje funkcją dominującą nad innymi funkcjami kulturalno-oświatowymi, uzupełnioną o rozbudowany wachlarz funkcji towarzyszących. Poszczególne elementy kompleksów pozostają ze sobą w silnych związkach przestrzenno-funkcjonalnych¹.

Niejednokrotnie realizacja wielofunkcyjnego zespołu kultury rozpoczynała się od pojedynczego obiektu, który pełnił rolę katalizatora urbanistycznego, przyciągającego kolejne inwestycje o podobnym profilu. Tak stało się w przypadku programu rewitalizacji śródmiejskiej dzielnicy El Raval w Barcelonie. Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, sąsiadująca z najbardziej reprezentacyjnymi obszarami miasta – Las Ramblas, Placa de Catalunya, czy Uniwersytem – dzielnica była niezwykle zaniedbana. Zbiorowisko chylących się ku ruinie, czy wręcz rozpadających kamienic i brudnych zaułków, stało się schronieniem dla osób z marginesu społecznego, obszarem niebezpiecznym. Jeszcze podczas Igrzysk Olimpijskich w roku 1992, zboczywszy o kilka przecznic z głównego miejskiego deptaka, przechodzień miał wrażenie, jakby znalazł się w zupełnie innym mieście. Władze miejskie postanowiły tę sytuację zmienić i przystąpić do rewitalizacji przestrzeni centralnych miasta po dekadach zaniedbań w okresie frankistowskim². W latach 1989–1999 w całej Barcelonie powstały setki nowych przestrzeni publicznych – skwerów, placów, bulwarów i parków³. Ważnym elementem aktywizacji tych przestrzeni była sztuka. Poza rzeźbami, czy muralami, zdobiącymi miasto, zdecydowano się także na obiekty, a czasem zespoły obiektów kubaturowych poświęconych funkcjom związanym z kulturą i sztuką.

Jednym z nich było zaprojektowane przez Richarda Meiera Muzeum Sztuki Współczesnej (MACBA), ukończone w 1999 roku⁴. Charakterystyczny dla twórczości tego architekta zestaw bryl,

form i otworów, które można odnaleźć w wielu spośród jego projektów i budynków, został i tym razem skomponowany w harmonijną całość. Monumentalna fasada o wyraźnie horyzontalnej kompozycji nawiązuje do modernizmu lat 20. i 30. XX wieku, a także do architektury okrętowej, co jest jak najbardziej na miejscu w mieście portowym, którym jest stolica Katalonii. W bezpośrednim sąsiedztwie, w przestrzeni wąskich placów i mrocznych uliczek, rażąca oczy biel budynku jest symbolem nowej wartości, wyabstrahowanej z otoczenia. Pomimo, że architektura budynku wciąż ostro kontrastuje z kontekstem – i to mimo lat, które upłynęły od realizacji – jego rola w rewitalizacji dzielnicy jest ogromna. Jego realizacja wraz z nowymi przestrzeniami publicznymi, w bezpośrednim sąsiedztwie pochodzącego z końca XV wieku dawnego klasztoru i kościoła SS. Dominikanek (którego budynki stały się z czasem elementami wielofunkcyjnego zespołu kultury, jaki powstał wokół muzeum) była kluczowym elementem polityki municypalnej, zakładającej transformację zdegradowanej i niebezpiecznej części miasta w dzielnicę o przewadze funkcji kulturalnych i edukacyjnych.

MACBA i towarzyszące mu przestrzenie publiczne (plac miejski Placa dels Angels od południa i nieco ukryty skwer od północy) stały się centrum dużego zespołu obiektów związanych z kulturą i nauką, realizowanego przez kolejne dziesięć lat. W jego skład wchodzi także: Biblioteka Katalońska, dwa teatry, szkoła, trzy wydziały uniwersytetu oraz dwa centra kultury zlokalizowane w zaadaptowanych zabytkowych obiektach poklasztornych: Casa del Caridad i Casa del Misericordia. Obiekty, połączone systemem pieszych uliczek dzięki zjawisku synergii podkreślają współczesny charakter historycznej dzielnicy⁵. Poprzez zagospodarowanie okolicznych placów i ulic oraz ich dogodne połączenia z głównymi przestrzeniami publicznymi Barcelony, ukryte w labiryncie wąskich uliczek MACBA stało się obiektem charakterystycznym, wywierającym wpływ nie tylko na ruch turystyczny w mieście, ale także na jego strukturę przestrzenną, pociągając za sobą nowe inwestycje w dzielnicy. Duży plac przed muzeum, zaprojektowany wraz z nim, jest żywą przestrzenią miejską, pełną mieszkańców i turystów. Zastosowane wewnątrz, łagodne pochylnie piesze przedłużają poza szklaną, przezroczystą ścianę przestrzeń placu, wprowadzając przechodnia, niemal niezauważalnie, do sanktuarium sztuki. MACBA i pozostałe funkcje kultury i edukacji zlokalizowane wokół, miały wpływ na rewitalizację całej dzielnicy.

Wzdłuż głównych pieszych dojsć do zespołu (przede wszystkim od wschodu – od strony Las Ramblas, ale także od północy – od Uniwersytetu) powstało szereg ekskluzywnych lokali handlowo usługowych, w okolicznych zaułkach zaroilo się od hoteli, hosteli i kafejek. Zmieniła się także struktura społeczna mieszkańców dzielnicy, z których dużą część stanowią obecnie studenci, artyści i przedstawiciele wolnych zawodów.

Kolejnym ciekawym przykładem rewitalizacji zaniedbanych obszarów śródmiejskich przy pomocy wielofunkcyjnego zespołu kultury jest bezsprzecznie *MuseumsQuartier*⁶ w Wiedniu, który z perspektywy niemal dziesięciu lat funkcjonowania, można uznać za jedną z najbardziej udanych realizacji tego typu w Europie. W przeciwieństwie do barcelońskiego przykładu, rewitalizacja dotyczyła tutaj jedynie pojedynczego kwartału miejskiego, położonego na zamknięciu realizowanego przez kilka stuleci⁷ Forum Cesarskiego. Jest ono jedną z najważniejszych dla tożsamości narodowej Austriaków przestrzeni publicznych miasta. Sąsiadując z Operą Wiedeńską, Teatrem Miejskim, Ratuszem i Parlamentem, jest jednym z najczęściej odwiedzanych przez turystów miejsc. Nic więc dziwnego, że dyskusje nad przyszłością zespołu dawnych stajni cesarskich, znajdujących się na końcu tego monumentalnego założenia oraz towarzyszące im konkursy architektoniczne trwały blisko dwadzieścia lat. Zwycięska praca biura Ortner & Ortner z drugiej fazy konkursu z 1990 roku, bardzo różniła się od ostatecznej realizacji. Przede wszystkim zakładała dominantę wysokościową w postaci wieży widokowej, z której następnie zrezygnowano ze względów konserwatorskich. W ciągu piętnastu lat planowania, projektowania i budowania, zmieniał się także program funkcjonalny *MQ*, co wiązało się przede wszystkim ze zmianami na stanowiskach decyzyjnych i przyznawanymi funduszami.

Współczesną interwencję architektoniczną stanowią trzy nowe budynki wkomponowane w istniejący, zrewaloryzowany zespół historycznych stajni. Najważniejsze z nich to dwa muzea – Leopold Museum i MUMOK (*Museum Moderner Kunst*), które znajdują się w minimalistycznych bryłach ustawionych na głównym wewnętrznym dziedzińcu kompleksu oraz Kunsthalle Wien mieszcząca się w miejscu dawnej *Letniej Ujeżdżalni*. Surowy monumentalizm architektury trzech nowych obiektów, z których jeden (MUMOK) wykończono ciemnografitowym, drugi (Leopold Museum) białym kamieniem – i to zarówno z zewnątrz, jak i od wnętrza, natomiast

trzeci – pomarańczową cegłą – kontrastuje z utrzymanymi w kolorystyce jasnych beżów, historycznymi budynkami pozostałych części kompleksu.

Cały zespół *MuseumsQuartier*, realizowany wieloetapowo w latach 1998–2002, składa się ostatecznie z kilkunastu instytucji kulturalnych⁸. Jego głównymi elementami funkcjonalnymi są : Leopold Museum, MUMOK , Kunsthalle Wien, Halle E+G, ZOOM Kindermuseum powiązane z Teatrem Dla Dzieci, Wien-Extra-Kinderinfo, Tanzquartier Wien, Architekturzentrum Wien, a ponadto księgarnie, kawiarnie, sklepy, galerie sztuki użytkowej, pracownie artystyczne i przestrzenie multimedialne, a także niewielka część mieszkalno-hotelowa. Niezwykle skomplikowany układ funkcjonalny *MQ* został jasno zdefiniowany poprzez system wzajemnie otwierających się na siebie, ogólnodostępnych przestrzeni publicznych, zarówno otwartych jak i przekrytych. System ten, z „uliczkami” i placami, posiada ściśle określoną kompozycję przestrzenną z lokalnymi, wewnętrznymi akcentami i dominantami, niemal niewidocznymi spoza murów kwartału⁹, co było jednym z wymogów konserwatorskich. Pozostają one jednak w ścisłych związkach z otaczającą je przestrzenią miejską historycznego centrum Wiednia, w szczególności z zespołem Forum Cesarskiego, którego stanowią kulminację¹⁰. Usytuowanie wielofunkcyjnego zespołu kultury na zakończeniu najbardziej reprezentacyjnej przestrzeni publicznej miasta pozwoliło na włączenie wytworzonych przezeń wewnątrz urbanistycznych w system znaczących dla statusu i tożsamości Wiednia elementów struktury przestrzennej. Realizacja ta jest zarazem udanym przykładem konserwacji podpadłych obiektów zabytkowych, a wraz z nimi rewitalizacji centralnego fragmentu miasta, która przyczyniła się do wzbogacenia go o nowe atrakcje turystyczne i ciekawe miejskie przestrzenie publiczne.

Niektóre spośród najbardziej znaczących przykładów rewitalizacji obszarów przemysłowych w miastach europejskich w ostatnim ćwierćwieczu, są również związane z umiejętną lokalizacją na zdegradowanych obszarach wielofunkcyjnych zespołów kultury. Sztandarowym przykładem jest tutaj transformacja obszarów pokolejowych nad rzeką Nervion w Bilbao. W latach 1992–1997 F.O. Gehry realizował tam szokujący wówczas swoją formą obiekt Guggenheim Museum¹¹. Realizacja obiektu stanowiła jeden z elementów polityki miejskiej, której celem było przekształcenie Bilbao z miasta przemysłowego w uniwersyteckie i ważny ośrodek kulturalny i turystyczny w tej części Europy. Wybór

prestżowego inwestora w postaci Fundacji Guggenheima oraz *Star-Architekta* – Gehry'ego jako twórcy był nieprzypadkowy i pociągnął za sobą zamierzone efekty¹².

Samo muzeum, podobnie jak niemal równocześnie realizowane MACBA w Barcelonie stało się elementem wielofunkcyjnego zespołu kultury. Zrewitalizowane z początkiem XXI wieku nadrzeczne bulwary, a właściwie nadrzeczny park¹³, łączą muzeum z wybudowanym na drugim końcu opuszczonych przez kolej terenów – w miejscu dawnej stoczni rzecznej – Centrum Kongresowo-Koncertowym Euskalduna Jauregia¹⁴. Zespół ten stał się katalizatorem przemian w skali dzielnicy, miasta i regionu. Jego realizacja bezsprzecznie przyczyniła się do wzrostu znaczenia Bilbao na arenie międzynarodowej. Wzdłuż bulwarów powstały nowe obiekty mieszkaniowe i publiczne. Miasto wzbogaciło się także o nowe lotnisko, metro, dworzec szybkiej kolei oraz wiele innych prestiżowych budynków i urządzeń infrastrukturalnych. Stworzony przez naukowców termin „efekt Bilbao” jest poniekąd hołdem złożonym mądrze i konsekwentnie przeprowadzonemu procesowi rewitalizacji, zakończonemu spektakularnym sukcesem.

Podobnie jak Bilbao na początku stulecia, tak dziesięć lat wcześniej Parc de la Vilette w Paryżu uważany był za podręcznikowy przykład rewitalizacji. Niezależnie od manifestu artystycznego ruchu dekonstruktywistycznego, jakim był w owym czasie, wielofunkcyjny park miejski nowej generacji¹⁵, bezsprzecznie tchnął życie w północno-wschodnie dzielnice Paryża, tworząc przestrzenie publiczne o unikalnym charakterze w miejscu dawnych rzeźni miejskich. Trwający ponad dwanaście lat proces projektowania i realizacji parku¹⁶ przyczynił się do odnowy sąsiednich dzielnic – powstały nowe zespoły zabudowy mieszkaniowej, budynki i przestrzenie publiczne, wyremontowana została infrastruktura komunikacyjna i techniczna, bulwary wzdłuż kanału św. Marcina stały się atrakcyjnymi miejscami wypoczynku. Bogata oferta funkcjonalna Parc de la Vilette, w tym wielofunkcyjny zespół kultury, usytuowany przy jego południowym krańcu¹⁷, przyciąga rokrocznie miliony turystów i mieszkańców miasta. Przez lata kompozycja urbanistyczna tego miejsca uważana była za niemal doskonałą, ukończoną całość, posiadającą prawidłowe połączenia z otaczającą strukturą miejską.

Obecnie realizowany ma być projekt nowej filharmonii paryskiej, zlokalizowanej na wschodniej granicy Parc de la Vilette, pomiędzy wschodnim

skrzydłem Cite de la Musique, a obwodnicą miejską – Boulevard Peripherique, na miejscu dotychczasowego parkingu. Budynek o dynamicznych formach, zaprojektowany przez Jeana Nouvela, nawiązuje do dynamiki i ruchu panującego na obwodnicy, a zarazem do obłych form architektury de Portzamparc. Całkowicie współczesna bryła jest hybrydą łączącą w sobie funkcje filharmonii, centrum administracyjnego i muzeum¹⁸. Zgodnie z założeniami autorskimi, obiekt ma pozostawać w harmonii z parkiem i stanowić kontynuację idei Tschumiego – horyzontalny ogród ma przepływać pod nadwieszonym nad nim budynkiem, a pozostałe pod obrysem nowej struktury *folies* mają zostać pokazane. Filharmonia ma pełnić rolę *skalnego* reliefu, sztucznego wzgórza, na które będzie można się wspiąć i obserwować otaczający krajobraz miejski¹⁹. Uzupełnienie zespołu budynków kultury o nowy element funkcjonalny i kubaturowy pozwoli odizolować główną przestrzeń parku od uciążliwości ruchliwej arterii komunikacyjnej. Projektowany obiekt jest zarazem ciekawszym zamknięciem widokowym dla wielu wychodzących z publicznych wnętrz parkowych osi, niż dotychczasowe *nie-miejsce* w postaci parkingu.

Wydaje się, że wielofunkcyjne zespoły kultury doskonale spełniają rolę katalizatora urbanistycznego, który może przyspieszyć proces rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich o różnej skali. Niejednokrotnie ich realizacja rozpoczynała się od pojedynczego budynku, często o spektakularnej formie i projektowanego przez znanego twórcę. Obiekt taki przyciągał kolejne inwestycje o podobnym profilu (Barcelona, Bilbao). Czasami były to realizacje całościowych projektów (Wiedeń), niekiedy uzupełnianych po latach o nowe elementy (Paryż).

Zespoły oferujące szeroki wachlarz usług kulturalnych są samowystarczalne, tworzą własne *enklawy kulturalne*, których atrakcyjność niejednokrotnie może konkurować z istniejącym zespołem śródmiejskim, lub go uzupełniać. Wielofunkcyjne zespoły kultury oferują zazwyczaj poza ciekawym programem, także nowoczesnie urządzone, ogólnodostępne przestrzenie publiczne – tak otwarte, jak i przekryte, niezależne od pogody, pory dnia, czy roku. W przedstawionych przykładach europejskich zwraca uwagę ich dobre powiązanie z istniejącą strukturą przestrzenną miasta, co niewątpliwie sprzyja udanej rewitalizacji danego obszaru. Omówione w opracowaniu realizacje przyczyniły się w znacznym stopniu do rewitalizacji zdegradowanych fragmentów tkanki urbanistycznej, dzielnic, a niekiedy nawet do promocji miast, w których powstały.

Przypisy

- ¹ We wcześniejszych opracowaniach pojawia się często termin **zespół muzealny**, jako określenie zespołu kilku budynków o funkcjach muzealnych – niekiedy o różnym profilu działalności naukowo-ekspozycyjnej, pozbawionego jednak dodatkowych funkcji, nie związanych z profilem działalności muzeum. Kiciński [14] postuluje się terminem **kompleksu muzealnego** oraz zespołu **gmachów służących kulturze** dla określenia tych samych zjawisk. Autor wprowadził wcześniej nieco szersze pojęcie **wielofunkcyjnego zespołu muzealnego** – por. [8, 9], dla określenia zespołu obiektów kultury, w którym domino wało muzeum, natomiast mogły występować również inne funkcje, w tym także takie związane z promocją kultury i sztuki.
- ² Jak wiadomo, w czasach dyktatury Franco język i kultura katalońska były spychane na margines, a nakłady finansowe na rozwój miasta i regionu były ograniczane.
- ³ Por. *L'Espai Públic. Metropolità, 1989–1999*, Mancomunitat de municipis, Area metropolitana de Barcelona, Barcelona 2000.
- ⁴ Muzeum Sztuki Współczesnej w Barcelonie, uważane jest za najbardziej udane dzieło Richarda Meiera w Europie, por. np. Jodidio Ph., *Richard Meier*, Taschen, 1995; Frampton K., Rykwert J., *Richard Meier Architect 1985–1991*, New York 1991, a także: Gyurkovich M. [10].
- ⁵ Por. np. Z. Paszkowski, [15].
- ⁶ *MuseumsQuartier Wien*, proj. Ortner & Ortner, (Laurids Ortner i Manfred Ortner oraz Manfred Wehdorn) 1986–1990 (konkurs dwuetapowy), 1998–2002 (realizacja) – uroczyste otwarcie kompleksu nastąpiło w maju 2001 roku, por. np. Boeckl M. (ed.) [1].
- ⁷ O historii miejsca autor pisał w odrębnym opracowaniu – por. Gyurkovich M. [11].
- ⁸ Uważa się, że w chwili oddania do użytku, MQ było ósmą co do wielkości instytucją kulturalną na świecie – por. przede wszystkim aktualną stronę internetową MQ, www.mqw.at, a spośród publikacji np. Boeckl M. (ed.) [1]; Gyurkovich M. [10].
- ⁹ Por. np. Wyżykowski A., [16], Gyurkovich M. [10].
- ¹⁰ Por. Paszkowski Z. [15].
- ¹¹ Niezwykle charakterystyczny budynek zarówno jako projekt, jak i jako obiekt już zrealizowany, omawiany był szeroko wielokrotnie., por. chociażby: van Bruggen C., [4], Gyurkovich M. [10], Jodidio Ph. [12], czy wiele innych.
- ¹² Budowa muzeum pociągnęła już za sobą kolejne inwestycje w skali dzielnicy, miasta i regionu. Autorami projektów innych prestiżowych obiektów w Bilbao są m.in. C. Pelli, S. Calatrava, Stirling & Wilford, N. Foster.
- ¹³ Jednym z głównych działań urbanistycznych realizowanych z początkiem XXI wieku w Bilbao, był projekt rewitalizacji bulwarów nad rzeką Nervion – prezentowany m.in. podczas IX Biennale Architektury w Wenecji w 2004 roku w dziale „Cities on Water” – por. *METAMORPH 9. International Architecture Exhibition – Vectors*, Venezia 2004, s. 142-143; www.bilbaoia2000.com.
- ¹⁴ Zaprojektowane przez hiszpańskich architektów – Federico Soriano i Dolores Palacios, otwartym w styczniu 1999 roku, Centrum zdobyło wiele prestiżowych nagród, w tym Nagrodę im. Enrica Mirallesa na VI Biennale Architektury Hiszpańskiej w 2001 roku, por.: www.euskalduna.net.
- ¹⁵ Proj. Bernard Tschumi 1983–1995; por. np.: Ghirardo [7], Futugawa [5], czy Jodidio [12].
- ¹⁶ Por. np.: Futugawa, *op. cit.*
- ¹⁷ Przy av. Jean-Jaures: przede wszystkim Cite de la Musique proj. Ch.de Portzamparc realizowane etapami w latach 1984–1995, a także teatr Paris-Vilette, czy sale wystawiennicze w zaadaptowanych, historycznych budynkach dawnej rzeźni.
- ¹⁸ Główne funkcje obiektu to: sala filharmonii na 2400 miejsc, centrum administracyjne, centrum edukacyjne, muzeum i restauracja, por. Futugawa [6].
- ¹⁹ Patrz: autorski opis projektu [w:] Futugawa [6].

Literatura

- [1] Boeckl M.(ed.), *MuseumsQuartier Wien – Die Architektur*, Springer, Wien–New York, 2001.
- [2] Bachrach A., Tres M., *Barcelona–Gaudi, Ramblas, Tapas...*,Feierabend, Berlin 2004
- [3] *Barcelona. Architecture & Design.*, praca zbiorowa, daab, Cologne–London–New York 2007.
- [4] van Bruggen C., *Frank O. Gehry Guggenheim Museum Bilbao*, The Solomon R. Guggenheim Foundation, New York 2004.
- [5] Futugawa Y. (ed.) *Bernard Tschumi*, GA DOCUMENT EXTRA no.10, Tokyo 1997.
- [6] Futugawa Y. (ed.) *Jean Nouvel*, GA DOCUMENT no.111, March 2010, Tokyo 2010.
- [7] Ghirardo D., *Architektura po modernizmie*, Wyd. VIA, Wrocław–Toruń 1999.
- [8] Gyurkovich M., *Wielofunkcyjne zespoły muzealne u progu XXI wieku*, [w:] *Miasto w mieście*, Czasopismo Techniczne, z. 2-A/2004 (rok 101), Wyd. PK, Kraków 2004.
- [9] Gyurkovich M., *Znaczenie współczesnych muzeów w przestrzeni miasta*, [w:] *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, tom XLIX Zeszyt 1-4/2004, PAN Komisja Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2006.
- [10] Gyurkovich M., *Współczesne muzeum w strukturze miasta*, Monografia 350, Wydawnictwo PK, Kraków 2007.
- [11] Gyurkovich M., *MuseumsQuartier jako dopełnienie kompozycyjne Forum Cesarskiego w Wiedniu*, [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, nr 29/2011, Warszawa 2011.
- [12] Jodidio Ph., *Nowe formy. Architektura lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, Muza-Taschen, Warszawa 1998.
- [13] Jodidio Ph., *Architecture in Spain*, Taschen, Hong-Kong, Köln, London, LA, Madrid, Paris, Tokyo 2007.
- [14] Kiciński A., *Muzea. Strategie i dylematy rozwoju*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2004.
- [15] Paszkowski Z., *Transformacja przestrzeni śródmiejskich – Na przykładach wybranych miast europejskich*, Walkowska Wydawnictwo, Szczecin 2003.
- [16] Wyżykowski A., *Przestrzeń reprezentacyjna – Forum Muzeów*, [w:] *Przestrzeń dla komunikacji w mieście*, 9/01 Zeszyty Naukowe IPU, Kraków 2001.